Jacek Kraś

Początki turystyki w Polsce

Saeculum Christianum : pismo historyczno-społeczne 15/2, 165-179

2008

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

MUZEUM HISTORII POLSKI

Saeculum Christianum
15 (2008) nr 2

JACEK KRAŚ

POCZĄTKI TURYSTYKI W POLSCE

Wstęp

Historia turystyki jest nierozłącznym elementem historii ludzkości. Ludzie przemieszczali się zawsze w poszukiwaniu pożywienia i miejsca zamieszkania, jednak za początek turystyki uznaje się moment, gdy człowiek zaczął podróżować w celach poznawczych. Historia turystyki liczy sobie około 300 lat. Podróże są natomiast zjawiskiem towarzyszącym mieszkańcom ziemi od najdawniejszych czasów. Ludzie zawsze gdzieś podróżowali i poznawali piękno najróżniejszych zakątków świata. W okresie wspólnoty pierwotnej myśliwi oraz pasterze poszukiwali nowych terenów. Później wędrowali kupcy, aby nabywać towary i znaleźć nowe rynki zbytu. Odbywały się też pielgrzymki do miejsc kultu religijnego.

Początki turystyki sięgają starożytności. Już w dawnym Egipcie kupcy podróżowali w celach zarobkowych oraz aby poznać nowe regiony. Pielgrzymi udawali się do miejsc kultu religijnego, np. do Heliopolis lub Teb, gdzie również leczono chorych.

Podróżom sprzyjała kolonizacja grecka, towarzyszyło jej bowiem poznanie zamorskich posiadłości. Również igrzyska sportowe przyciągały wędrowców z dalekich stron. Na czas ich trwania ogłaszany był pokój, a wolni grecy przybywali z całej Grecji.

Natomiast w Rzymie podróżowanie ułatwiały gospody zwane Stationes, w których wędrowcy mogli wynająć konie, pozostawiając je w następnej stacji oraz odpocząć po trudach podróży. Standard świadczonych w nich usług był zróżnicowany. W większych miastach lub znanych kąpieliskach były to duże domy z wielkimi dziedzińcami, salami zabaw i przyjęć[1].

Turystyka rozwijała się również w Polsce. Jej rozwój przebiegał w bardzo zróżnicowany sposób w poszczególnych okresach.

W rozwoju turystyki w Polsce można wyodrębnić pięć okresów:

- prekursorski (*wczesnohistoryczny*) do roku 1873,
- początkowy w latach 1873 - 1918,

[1] M. L e w a n, *Zarys dziejów turystyki w Polsce.* Kraków 2004, s. 7.

- wzrostu w latach 1918 - 1939,
- turystyki gospodarki centralnie planowanej w latach 1945 - 1989,
- turystyki masowej po roku 1989[2].

1. Turystyka w dawnej Polsce

Państwo polskie obejmowało w X wieku obszar 250 000 km^2, a jego ludność liczyła 1 125 tys. osób. Dominowała w nim gospodarka rolna o charakterze rodzinnym. Wzmacnianie władzy możnych polegało przede wszystkim na rozwoju ich własności ziemskiej. W warunkach dominującej wówczas jeszcze gospodarki naturalnej powstawały zalążki miast. Były one wynikiem procesu oddzielania się pracy przemysłowej i handlowej od rolniczej. Ośrodkami produkcji rzemieślniczej i wymiany jej wytworów stały się osady rzemieślniczo – handlowe pod grodami. Najwcześniej powstały Gdańsk, Wolin, Szczecin, Kołobrzeg, Wrocław, Opole, Gniezno, Poznań, Kruszwica, czy Kraków[3].

Najdawniejsze relacje o Polsce pochodzą z czasów kształtowania się polskiej państwowości. Jeden z pierwszych opisów dotyczy państwa Mieszka I, a jego autorem był Ibrahim Ibn Jakub, wysłannik kalifa Al. – Hakama II podróżujący w latach 965 – 966 na dwór cesarza Ottona I. Tak opisywał on kraj Mieszka „Jest on najrozleglejszy z nich (słowiańskich) krajów. (…) Z Mesko sąsiadują na wschodzie Ruś, a na północy Brus (Prusowie). Siedziby Brus (leżą) nad oceanem (Bałtykiem)". Bogate opisy ogrodów, lasów i ziem słowiańskich zawiera kronika biskupa merseburskiego Thietmara, który towarzyszył wkraczającym do Polski wojskom cesarza Henryka II. Wzmianki o XI – wiecznej Polsce w swojej kronice zamieścił także Kosmas. Z kolei znani z morskich wypraw Wikingowie, przedstawili opisy Pomorza oraz wyspy Wolin[4].

Ważnym ośrodkiem handlowym Polski łączącym ją ze wschodem był Kijów. Na terenie Polski krzyżowały się różne ośrodki handlowe, dzięki którym przywożono towary obce, a także wywożono towary rodzime. Poszerzeniu stanu posiadania za czasów Piastów sprzyjała ekspansja Polan. W ten sposób w struktury państwa zostały włączone duże terytoria. Jego pełnej integracji sprzyjała chrystianizacja. Kościół katolicki popierał bowiem ówczesną strukturę społeczną władzy książęcej i służył za wzór rozwiązań organizacyjnych o charakterze instytucjonalnym, a także otwierał możliwość kontaktów z dorobkiem kulturalnym świata antycznego oraz dorobkiem myśli i praktyki europejskiego średniowiecza[5].

W Polsce, podobnie jak i w innych krajach europejskich, początki turysty-

[2] http://pl.wikibooks.org/wiki/Podstawy_turystyki/Historia_turystyki_w_Polsce (data dostępu 10.09.2008.

[3] J. G a j, *Zarys historii turystyki w Polsce.* Warszawa 2003, s. 24.

[4] M. L e w a n, *Zarys dziejów turystyki w Polsce,* s. 12.

[5] J. G a j, *Zarys historii turystyki w Polsce,* s. 24.

ki związane są z pielgrzymkami (np. odwiedzanie przez cesarza niemieckiego Ottona III w 1000 r. grobu św. Wojciecha w Gnieźnie) i podróżami w celach handlowych. Za turystów można uznać również Jana de Plano Carpino i Benedykta Polaka, którzy w 1264 r. odwiedzili z misją polityczną Mongolię[6]. W średniowieczu szczególnie zapisała się wyprawa polskiego zakonnika z Wrocławia Benedykta Polaka, który w 1246 r. wziął udział w misji papieskiej na Daleki Wschód na dwór Wielkiego Chana Mongolskiego[7].

Dla rozwoju średniowiecznej turystyki pielgrzymkowej zasadniczy wpływ miały powstające miejsca kultu religijnego. Przyczynił się do tego także fakt śmierci biskupa Wojciecha w Prusach, którego później ogłoszono jako męczennika za wiarę. Miejscami kultu stały się bazyliki w Poznaniu i Gnieźnie, a potem w innych ośrodkach miejskich[8].

W Polsce od XIV wieku a dokładniej od roku 1382 tzn. od momentu gdy książę opolski Władysław przywiózł do Polski słynący cudami obraz Matki Bożej z dzieciątkiem, zaczęły się pielgrzymki do świątyni budowanej na szczycie wapiennego wzgórza górującego nad Częstochową. Obraz jako pierwszy w Polsce został ukoronowany w 1717 r. diademami papieskimi. W XIV wieku miejscem pielgrzymek oraz przyjazdów gości był Kraków. Celem ich pobytu było między innymi zwiedzanie sanktuariów. Innym miejscem kultu Maryjnego była Święta Lipka znajdująca się na Mazurach. Według przypowieści właśnie w tym miejscu człowiek skazany na śmierć miał widzenie. Ukazała mu się Matka Boska i poleciła mu przed śmiercią z rąk kata wyrzeźbić jej figurę. Skazaniec, który nigdy przedtem nie rzeźbił, wyrzeźbił postać pięknej kobiety. Uratowało go to od śmierci a miejsce, w którym umieszczono figurę zasłynęło cudami. W 1524 r. władający tym rejonem protestanci zniszczyli figurę i kaplicę, w której znajdowała się figura, a dla odstraszenia pielgrzymów na miejscu kaplicy postawili szubienicę, ale kult Maryi przetrwał. Sto lat później do Świętej Lipki przybyli Jezuici, którzy odbudowali sanktuarium i rozbudowali miejsce pielgrzymkowe. Wzmianki o Świętej Lipce można spotkać dopiero w dokumentach z drugiej połowy XV wieku, kiedy miejscowość była dobrze znana i odwiedzana przez pielgrzymów. Do sanktuarium pielgrzymowali ludzie różnych stanów, na przykład w 1519 roku sanktuarium odwiedził ostatni mistrz zakonu krzyżackiego w Malborku, Albrecht Hohenzollern. Jednakże w niedługim czasie po tej wizycie mistrz i jego podwładni zmienili w całym rejonie religię, a efektem tego było zniszczenie kaplicy i figury.

Znanym miejscem pielgrzymek było też Bardo Śląskie, o którym mówi się, że jest znanym miejscem kultu już od czasów Bolesława Chrobrego. O miejscowości można znaleźć informacje w starych kronikach, według których na początku XV wieku w tym miejscu ukazywała się Matka Boska. Miejsce

[6] A. K o w a l c z y k, *Geografia turyzmu.* Warszawa 2001, s. 78 - 79.
[7] P. R ó ż y c k i, *Zarys wiedzy o turystyce.* Warszawa 2006, s. 37.
[8] Z. K u l c z y c k i, *Zarys historii turystyki w Polsce.* Warszawa 1968, s. 23.

słynęło z licznych uzdrowień i było odwiedzane przez pielgrzymów nie tylko z Polski, ale także z Niemiec, Czech i Węgier. Wśród innych miejsc pielgrzymkowych warto wymienić również znajdujące się u podnóża Gór Stołowych Wambierzyce. Znajduje się tu statuetka Matki Bożej wyrzeźbiona w drzewie lipowym. Według legendy statuetka znajdowała się w tym miejscu od niepamiętnych czasów i była czczona przez przybywających tu pielgrzymów. Na statuetkę zwrócono szczególną uwagę, gdy jak podają źródła ludowe około 1200 roku modlący się pod drzewem, na którym była umieszczona statuetka, ociemniały właściciel tych ziem odzyskał wzrok. Uzdrowiony rycerz najpierw ufundował kamienny ołtarz, a później kaplicę. W XVIII wieku na miejscu kaplicy zbudowano barokową świątynię do dziś zachowaną[9].

W rozwoju życia społeczno – gospodarczego Polski feudalnej dużą rolę odegrał handel, nie tylko w wymiarze wewnątrz krajowym, ale także międzynarodowym. Szczególnego znaczenia nabierały takie miasta jak Kraków, Gdańsk, Szczecin czy Kołobrzeg. Międzynarodowa wymiana handlowa Polski koncentrowała się głównie na szlaku wschodnim, zachodnim i północnym. Sprzyjało to nie tylko wymianie towarowej, lecz także wymianie myśli i doświadczeń życia codziennego innych społeczeństw. Kontaktom z innymi krajami sprzyjały wyprawy interwencyjne wojska polskiego, które docierały do Kijowa, Pragi, Austrii i na Węgry. Z kolei obce rycerstwo przebywało na dworach polskich. Wzajemnym stosunkom służył również udział polskiego rycerstwa w turniejach organizowanych przez dwory poza granicami Polski[10].

Pod koniec średniowiecza do naszej ojczyzny przybywali dyplomaci papiescy lub cesarscy, którzy pozostawili cenne relacje. W ich gronie wyróżnił się florencki humanista Kallimach, a właściwie Filippo Buonaccorsi, który do Polski przybył w 1470 roku i był doradcą polskich królów: Kazimierza Jagiellończyka i Jana Olbrachta. Najbogatszym jednak źródłem informacji z tych czasów są *Roczniki, czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego* Jana Długosza, który będąc na dworze króla Kazimierza Jagiellończyka i podróżując z monarchą, miał możliwość rzetelnego zapisu wydarzeń[11].

Polacy odbywali wędrówki po Europie w różnych celach. Młodzież w XIV – XVI wieku wyjeżdżała na studia uniwersyteckie przeważnie do Włoch. Za czasów Kazimierza Wielkiego studiowało tam kilkudziesięciu studentów z Polski. Powstanie Uniwersytetu w Krakowie wzmogło jeszcze bardziej naukowe kontakty profesorów i studentów. Wielu wychowanków Wszechnicy Jagiellońskiej, jak Kopernik lub Grzegorz z Sanoka, pogłębiało zdobytą wiedzę w zagranicznych uczelniach[12]. Znanym polskim wędrowcem tych czasów był Jan Polak, franciszkanin, który w latach 1421 – 1422 pielgrzymował do Ziemi Świętej

[9] M i R. Ł a z a r k o w i e, *Śladami turystyki.* Lublin 2005, s. 112.
[10] Z. K u l c z y c k i, *Zarys historii turystyki w Polsce,* s. 23.
[11] M. L e w a n, *Zarys dziejów turystyki w Polsce,* s. 12.
[12] Z. K u l c z y c k i, *Zarys historii turystyki w Polsce,* s. 23.

i który opisał swą podróż po łacinie. Pielgrzymka realizowana była częściowo drogą lądową, a od Wenecji do Jaffy, drogą morską. Port w Jaffie był prawie dokładnie zamknięty ogromnymi skałami. Dzięki temu był bardzo bezpieczny, ponieważ wróg nie znając drogi rozbijał się już prawie przy brzegu. W konsekwencji do Jaffy wpływali tylko bardzo dobrzy żeglarze. Inny żeglarz Joannes Scolvus, czyli Jan z Kolna żeglarz w służbie duńskiej, związany prawdopodobnie z korsarstwem, podobno w roku 1576, w 16 lat przed Kolumbem dopłynął do brzegów Ameryki. Pierwsze o nim wieści zostały opublikowane na półwyspie Pirenejskim. Jak twierdzą historycy materiały o tej wyprawie mogą się do dziś znajdować w archiwach portugalskich. W dostępnych materiałach można wyczytać, że Jan był Polakiem i że dopłynął do Ameryki. Nazwisko żeglarza jest w różnych opracowaniach różnie podawane m. in. Scolvus, Scolus. Z kolei bernardyn, Anzelm Polak, zwany też Anzelmem Jerozolimczykiem na początku XVI wieku zwiedził i opisał Ziemię Świętą. Opis po łacinie ukazał się w Krakowie w 1512 roku. Również do Ziemi Świętej w 1517 pielgrzymował Jan Tarnowski, hetman wielki koronny, kasztelan krakowski i również opisał swą podróż w 1518 roku. Opis ten ukazał sie dopiero w 1930 roku w Kwartalniku Historycznym. Z kolei Andrzej Tarnowski w drugiej połowie XVI wieku, za panowania króla Zygmunta Augusta, a później Stefana Batorego, odbył kilka podróży dyplomatycznych do Turcji i do Tatarów Krymskich. Jeszcze dalej podróżował Krzysztof Pawłowski. Jak podaje Słownik Podróżników Polskich[13] wyruszył on z Krakowa przez Gdańsk do Lizbony, skąd w 1596 roku popłynął naokoło Afryki i wzdłuż Madagaskaru do Indii. Z podróży pisał do przyjaciół listy z których zachował się jeden opisujący Indie.

Z przedstawionych faktów wynika, że Polacy również w okresie zastoju turystycznego, wyjeżdżali w odległe rejony, a w podróży spisywali swe wrażenia i spostrzeżenia dla tych, którym brak funduszy, możliwości czy odwagi nie pozwalał na wyjazdy[14].

Podróże o charakterze rozrywkowym należały do rzadkości. Jednym z przykładów takich podróży była wyprawa w Tatry Beaty Łaskiej. W 1563 wybrała się ona z Kieżmarku w góry, docierając w okolice Zielonego Stawu Kieżmarskiego.

Dla ułatwienia podróży służyły specjalne podręczniki. Należał do nich napisany na początku XVII wieku przez Piotra Mieszkowskiego *Institutio Peregrinationum czyli wskazówka dla podróży*, a w 1614 r. ukazał się w Krakowie *Pielgrzym polski albo krótkie Rzymu i miast przedniejszych włoskich opisanie*.

Mikołaj Rej w *Żywocie człowieka poczciwego* wiele miejsca poświęca temu „jako młody człowiek ma się do cudzych krajów przejeździć", zwracając uwagę na odpowiedni wybór miejsca, odpowiednie zachowanie oraz wnikliwe przypa-

[13] Wiedza Powszechna, Warszawa 1992, s. 243.
[14] M. i R. Ł a z a r k o w i e, *Śladami turystyki*, s. 139 – 140.

trywanie się cudzym obyczajom. Szczególnie natomiast zaleca unikanie złego towarzystwa, a zwłaszcza rodaków[15].

W życiu codziennym dużą rolę odgrywały kontakty zarówno rodzinne jak i towarzyskie. Miały one miejsce głównie na rynkach miejskich, jarmarkach, kościołach, a po zakończeniu praktyk religijnych często również w karczmie. Podróże poza miejsce zamieszkania były bardzo niewygodne z powodu złych dróg, prymitywnych środków transportu i braku pełnego bezpieczeństwa na szlakach podróżniczych. Z biegiem czasu sieć dróg ulegała stopniowemu zagęszczeniu, szczególnie na linii zachód – wschód[16].

Za czasów Jagiellonów szczególnego znaczenia nabrał szlak wiodący z Krakowa do Wilna przez Lublin. Na przełomie XVI i XVII wieku sieć zagęszczających się dróg przekształciła się w układ gwieździsty, a jego centrum znalazło się w nowej stolicy Polski – Warszawie.

W roku 1589 zostały ogłoszone przez Sejm Rzeczypospolitej pierwsze przepisy dotyczące ruchu drogowego. Użytkownicy nadal korzystali z nie ulepszonych nawierzchni, a obowiązek utrzymania dróg spoczywał na chłopstwie w ramach wykonywanych szarwaków, tzn. poprzez prace pańszczyźniane. Pierwsze bite drogi powstały w Królestwie Polskim dopiero w 1819 r. W związku z tym warunki podróżowania w XVI wiecznej Polsce były bardzo trudne.

Krótsze lub dłuższe trasy odbywali kupcy, poza tym dyplomaci, rycerstwo, potem szlachta, magnaci i czeladnicy. Były to podróże dla celów głównie poznawczo - przyjemnościowych.

Na szczególną jednak uwagę zasługują kontakty międzynarodowe w celach poznawczo – naukowych. Skutkiem tego rodzaju kontaktów z wyższymi uczelniami zagranicznymi były wykłady prowadzone tam przez Polaków. Kontakty takie mieli Polacy głównie z uczelniami w Padwie, Bolonii, a następnie w Sennie, Ferrarze, Perugii oraz z innymi włoskimi ośrodkami życia naukowego. Większość wybitnych polskich prawników XV wieku studiowała na tych uczelniach. Dzięki licznym kontaktom z nauką i uczelniami zagranicznymi mogły na grunt polski przenikać idee Odrodzenia[17].

W kontaktach międzyludzkich dużą rolę w XVI – wiecznej Polsce odegrała Poczta Królestwa Polskiego, przewożąca przesyłki i ludzi. Miało to miejsce w 1558 r., kiedy uruchomiono połączenie pocztowe między Krakowem i Wenecją przez Wiedeń i Graz z własnymi stacjami pocztowymi poza Polską. Była ona oparta na zasadzie sztafety, łącząc ówczesną Rzeczpospolitą z Austrią i Włochami.

Tekstami źródłowymi, w których opisywano motywy podróży w ówczesnych czasach były tzw. *diariusze regularne*, to znaczy dzienniki spisywane w trakcie podróży, *diariusze nieregularne, pamiętniki, przewodniki turystyczne, relacje epi-*

[15] Z. K u l c z y c k i, *Zarys historii turystyki w Polsce,* s. 23.
[16] J. G a j, *Zarys historii turystyki w Polsce,* s. 25.
[17] T a m ż e, s. 26.

stolograficzne, poematy podróżnicze. Jako przykład może tu posłużyć tekst królewskiego posła z XVI wieku, w którym stwierdza że: „Bardzo wielu jest takich, co nie zważając na nakłady pieniężne, wyrzeczenia i wszelkie trudności towarzyszące ludziom na obczyźnie, chętnie podejmują dalekie podróże wytrzymali na brak wygód, bo więcej znajdują upodobania w tym co za granicą, aniżeli we wszystkim co krajowe".

Podobnymi motywacjami, tzn. ludzką ciekawością kierował się Anonim w *Diariuszu peregrynacji włoskiej, hiszpańskiej i portugalskiej* z 1995 r. Jak podają inne źródła podróżowanie stało się od połowy XVI wieku „nałogiem" szlachty na skutek panującej w Europie mody.

Z biegiem czasu następuje dalszy rozwój podróżnictwa o charakterze wyraźnie turystycznym. Szczególne zainteresowanie polaków Włochami pojawiło się wraz z małżeństwem Zygmunta Starego z Boną z rodu Sforzów. Przyczyniło się ono także do pogłębienia wśród szlachty znajomości języka włoskiego.

Jednakże w XVII wieku otwarty stosunek polskiej szlachty do społeczności innych krajów ulega zmianie. Od tej pory zamyka się ona w swoim kręgu, niechętnie podróżuje. Literatura z tego okresu podaje przykłady lekceważenia sąsiednich narodów, świadcząc o nastrojach ksenofobicznych, także do cudzoziemców przybywających do Polski. Efektem tych zmian była coraz mniejsz wiedza dużej części polskiej szlachty o świecie[18]. Wśród szlachty zaczyna się szerzyć niechęć do cudzoziemców, a tym samym negatywny stosunek do podróży. Postawa obyczajowa i polityczna charakteryzowała się daleko posuniętą megalomanią narodową i niechęcią do obcokrajowców. Ogół szlachty przyjął postawę wyrażająca się w przedkładaniu przyjemności życia na wsi nad podróże. Sejm, elekcje lub trybunał to cele godne szlachcica – sarmaty, aprobowane przez ówczesne obyczaje. Jednocześnie zaczęła się budzić nieufność do cudzoziemców przybywających do kraju[19].

Ten stan w czasach polskiego Oświecenia, reform oświatowych Konarskiego i czasach Komisji Edukacji Narodowej ulegał stopniowej poprawie.

Dominacja polityczna szlachty, rozwój gospodarki folwarcznej hamował rozwój miast, przyczyniając się do pogorszenia sytuacji materialnej mieszczaństwa w kraju i ograniczenia kontaktów na zewnątrz. Ten stan pogłębiła jeszcze Uchwała Sejmu z 1565 r., zakazująca kupcom polskim wywozu wyrobów rzemieślniczych i przywozu do kraju obcych towarów. Te działania wywołały w połowie XVI wieku słabnięcie patrycjatu kupieckiego i bankierskiego oraz ucieczkę kapitału obcego z Polski. Tej degradacji uniknęły miasta pruskie związane z handlem międzynarodowym i nadwiślańskie – handlujące zbożem.

W przemieszczaniu się ludzi z kręgów warstw uprzywilejowanych, magnatów, szlachty i bogatego mieszczaństwa nie sprzyjała wojna północna (1700 – 1721), w czasie której Polska cierpiała na skutek przemarszów wojsk i częścio-

[18] J. G a j, *Zarys historii turystyki w Polsce,* s. 28.
[19] Z. K u l c z y c k i, *Zarys historii turystyki w Polsce*, s. 24.

wej okupacji. Sytuacja uległa poprawie w drugim ćwierćwieczu XVIII wieku, co miało wpływ na ożywienie podróżnictwa w tej części Europy[20].

2. Turystyka w Polsce w XVIII i XIX wieku

Na przestrzeni XVII i połowy XVIII wieku zanikła w społeczeństwie znajomość geografii nie tylko Europy ale także własnego kraju. Podróż do Gdańska ze zbożem lub na królewską elekcję wyczerpywały w zasadzie plany podróżnicze szlachty. Odmianą w tym zakresie przynosiły marsze wojenne, zwłaszcza w końcowej fazie „potopu".

W drugiej połowie XVIII stulecia ten negatywny lub co najmniej obojętny stosunek zaczyna ulegać zmianie. Reformy szkolne Konarskiego, a później Komisji Edukacji Narodowej przyczyniają się do podniesienia poziomu umysłowego szlachty. Duży wpływ mają również wydarzenia polityczne. Opozycja przeciw elekcji Stanisława Augusta, składająca się z przedstawicieli najbardziej konserwatywnej magnaterii, musiała w 1764 r. opuścić kraj. Wielu z nich wyemigrowało na Węgry zatrzymując się w Uzdrowisku w Bardiowie. Kilka lat później w Bardiowie, Preszowie i innych miastach Górnych Węgier znajdują schronienie konfederaci barscy. Przeprawiali się oni przez górskie przełęcze. Konfederaci tacy jak np. Maurycy Bieniowski, przemierzyli dużą część świata. Wielu z nich, z Kazimierzem Pułaskim na czele przebywszy Atlantyk wzięło udział w walce o wolność Stanów Zjednoczonych.

Przymusową wędrówkę po Europie wykonali również legioniści Jana Henryka Dąbrowskiego, którzy dotarli nie tylko do Włoch i Niemiec, ale i na San Domingo.

Wszystkie wspomniane wędrówki nie były turystyką, jednakże dopuszczały do świadomości przeciętnego szlachcica możliwość, a nawet celowość podróżowania. Łamały również przyzwyczajenia i przesądy w tej dziedzinie. W tym czasie zaczęły pojawiać się i wędrówki wynikające z wewnętrznej potrzeby. Początkowo te zjawiska występowały tylko wśród najzamożniejszej szlachty. Podróżowali po świecie – docierając nawet na Bliski Wschód – Jan Potocki czy Wacław Rzewuski.

Zainteresowanie krajoznawstwem wyrażało się w gromadzeniu zbiorów związanych z historią i kulturą, powstawaniem muzeów. Za przykład może tu posłużyć Izabela Czartoryska, założycielka zbiorów puławskich, lub Michał Mniszch, twórca koncepcji muzeów krajoznawczych. Przypomniano sobie również dawne pobyty w Bardiowie. Adam Kazimierz Czartoryski począwszy od 1799 r. kilkakrotnie udaje się tam na kuracje, w 1803 r. towarzyszy mu Julian Ursyn Niemcewicz. Czartoryski buduje sobie nawet własny domek

[20] J. G a j, *Zarys historii turystyki w Polsce*, s. 28

w zaniedbanym uzdrowisku. W ślad za nim przybywa tam wiele zamożniejszej szlachty i magnatów[21].

Wraz z nadejściem epoki oświecenia w XVIII w. zaczęły się upowszechniać podróże w celach poznawczych, których propagatorami na przełomie XVIII/XIX wieku byli m. in. Stanisław Staszic, Julian Ursyn Niemcewicz i Wincenty Pol. Na szczególne uznanie zasługuje działalność S. Staszica i J.U. Niemcewicza, których należy uznać za pierwszych w Polsce propagatorów turystyki w obecnym tego słowa znaczeniu. Wydana w 1805 r. praca S. Staszica „O ziemiorództwie gór dawnej Sarmacji" oraz „Dziennik podróży" jak również publikacje J. U. Niemcewicza „Pamiętniki czasów moich" i „Podróże historyczne", zawierają wiele treści naukowych ale również opisów krajoznawczych. Wincenty Pol kontynuował badania zapoczątkowane przez S. Staszica, zajmując się m. in. Tatrami i wydając pracę pt. *Rzut oka na północne stoki Karpat oraz Północny wschód Europy pod względem natury*. Popularyzowaniem krajoznawstwa zajmowali się również Ludwik Kondratowicz, jak również Seweryn Goszczyński, Ludwik Zejszner i Oskar Kolberg. Ważnym opracowaniem, które przyczyniło się do wzrostu zainteresowania turystyką poznawczą, było wydanie liczącego 15 tomów *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego.* Warto wspomnieć także o wydanym w 1827 r. w Warszawie czasopiśmie *Dziennik Podróży Lądowych i Morskich* oraz wydanym w 1829 r. czasopiśmie *Kolumb*, które propagowały m. in. wyjazdy zagraniczne[22].

Propagatorzy turystyki Stanisław Staszic i Julian Ursyn Niemcewicz wprowadzili do turystyki polskiej elementy poznawcze i patriotyczne, kultywowane do dzisiaj. Jak stwierdza Z. Kulczycki „Staszicowskie poznanie przyrody i niemcewiczowskie zamiłowanie do historii stały się fundamentem przyszłego polskiego krajoznawstwa, a ich praktyka osobistego poznania wszystkiego co nowe i ciekawe utorowała szlaki naszej turystyce. Poznanie kraju, budzenie patriotyzmu, służba ojczyźnie to cele, którym Staszic i Niemcewicz podporządkowali cały swój program wychowania przyszłych pokoleń". Poznanie historii i przyrody, społeczeństwa i gospodarki to nadrzędne cele działalności obu prekursorów nowoczesnej turystyki i krajoznawstwa. Ich poglądy i praktyka znalazły licznych naśladowców w przyszłych pokoleniach. Romantyczne upodobanie do historii i kultury ludowej, zainteresowanie zabytkami stały się częścią ówczesnych zamiłowań".

Do popularyzacji turystyki przyczyniło się również Zgromadzenie Filaretów. Jednym z ważniejszych celów stawianych sobie przez tą organizację było poznanie ludu, jego historii, kultury i folkloru. W towarzystwie tym, jak w analogicznych organizacjach studenckich za granicą, wycieczki stały się częścią programowej pracy. Ignacy Domejko pierwsze doświadczenia turysty i krajo-

[21] Z. K u l c z y c k i, *Zarys historii turystyki w Polsce*, s. 225 – 26.
[22] A. K o w a l c z y k, *Geografia turyzmu.* Warszawa 2001, s. 80.

znawcy zdobył na podwileńskich wycieczkach, by później zasłynąć jako znakomity badacz i odkrywca Andów chilijskich[23].

Gwałtowny wzrost zainteresowania turystyką pojawił się w Polsce, podobnie jak i w pozostałej części Europy, dopiero w 2 połowie XIX wieku. Jednym z pierwszych przejawów zwiększonego zainteresowania czynnym wypoczynkiem i sprawnością fizyczną było powstanie w Galicji Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół", jak również organizacji sportowo turystycznych do których należały Warszawskie Towarzystwo Cyklistów i Warszawskie Towarzystwo Wioślarskie. Najwięcej tego typu stowarzyszeń powstało w zaborze pruskim, co wynikało z wyższego poziomu cywilizacyjnego tej części Polski[24].

Pierwsze miejscowości o funkcjach turystycznych (uzdrowiskowych) pojawiły się na obszarze Polski w XIII/XIV wieku. Należały do nich Cieplice Śląskie czy Lądek Zdrój. Dalszy rozwój uzdrowisk nastąpił w XIX wieku kiedy to szczególnie rozwinęła się Krynica, Kołobrzeg, Sopot czy Świnoujście. Pierwsza informacja o występowaniu w dzisiejszej Krynicy źródła leczniczego pochodzi z 1721 r. Dopiero pod koniec XVIII wieku w wyniku analiz chemicznych przeprowadzonych przez B. Hacqueta ze Lwowa, stwierdzono, że tutejsze wody mają charakter leczniczy. Do rozwoju uzdrowiska w Krynicy w dużym stopniu przyczyniło się otwarcie linii kolejowej z Muszyny do Krynicy.

Ścisły związek między rozwojem sieci kolejowej a pojawieniem sie funkcji turystycznych wystąpił również w należącym w tym czasie do Niemiec Sudetach. Pierwszą linię kolejową doprowadzono do obecnego Wałbrzycha ze Świebodzic w 1853.

Na przełomie XVIII/XIX wieku w Karpatach zaczęła upowszechniać się turystyka górska[25]. W latach 1815 – 1830 modne staje się wśród bogatej szlachty i mieszczaństwa poznawanie kraju. Notuje się wyjazdy do Krakowa i Zakopanego. Pojawiają się pierwsze przewodniki turystyczne, budowane są zajazdy a nawet hotele i pensjonaty. Lata 1850 – 60 to początek rozwoju turystyki pieszej, wodnej i kolarstwa oraz turystyki górskiej. W 1830 r. rejon zakopanego uzyskał połączenie z Krakowem, a w 1839 r. zorganizowano pierwszy turystyczny spływ Dunajcem w okolicach Czorsztyna. Na pojawienie się w okolicach Zakopanego ruchu turystycznego duży wpływ mogła mieć także działalność księdza Eugeniusza Arnolda Janoty (profesora gimnazjum im. Świętej Anny w Krakowie), który poczynając od 1846 r., przyjeżdżał tu ze swoimi uczniami. W 1860 r. wydał on „*Przewodnik w wycieczkach na Babią Górę, do Tatr i Pienin*". Bardzo duże znaczenie dla rozwoju turystyki w Tatrach miały także wycieczki organizowane przez W. Pola. Mimo to rejon zakopanego w połowie XIX wieku był rzadko odwiedzany przez turystów i jak podają źródła w 1870 r. Zakopane odwiedziło przypuszczalnie około 100 osób. Przełomem stało się utworzenie

[23] T. Ł o b o ż e w i c z, G. B i e ń c z y k, *Podstawy turystyki*, s. 22.
[24] A. K o w a l c z y k, *Geografia turyzmu*, s. 80.
[25] T a m ż e, *Geografia turyzmu*, s. 81.

z inicjatywy właściciela Zakopanego L. Eichborna , właściciela Szczawnicy J. Szalaya i T. Chałubińskiego organizacji pod nazwą Towarzystwo Tatrzańskie, która w 1874 r. zmieniła nazwę na Galicyjskie Towarzystwo Tatrzańskie by w 1874 r. znów wrócić do nazwy Towarzystwo Tatrzańskie. W 1874 r. Towarzystwo Tatrzańskie założyło biuro w Zakopanem, a w 1882 r. wybudowało tzw. Dworzec Tatrzański, który stał sie centrum życia kulturalnego, towarzyskiego i turystycznego Zakopanego. Dzięki aktywności Towarzystwa w 1882 miejscowość uzyskała połączenie telegraficzne, w 1887 r. wybudowano drogę bitą z Nowego Targu, a w 1899 r. linię kolejową. W roku 1886 Zakopane otrzymało status uzdrowiska. Rozwój funkcji turystycznych sprawił, że w 1818 r. mieszkało tam 1800 osób, w 1890 r. – 3090, w 1900 r. – 5298, w 1910 r. – 7600, w 1921 r. – 8808, a w 1931 r. aż 17 703 osoby. Rozwój ludnościowy Zakopanego był ściśle związany z napływem turystów, których w 1893 r. było już 2878[26].

Do pojawienia się nowego etapu turystyki w Polsce przyczyniło się popularyzowanie Zakopanego prze Tytusa Chałubińskiego. Do miejsc letniskowych, uzdrowisk i kąpielisk zaczęli wyjeżdżać pisarze, naukowcy, działacze społeczni oraz przedstawiciele wolnych zawodów. Idee krajoznawcze padały na podatny grunt społeczno – ekonomiczny, mobilizując Polaków żyjących w niewoli do zainteresowania się przeszłością kraju, podejmowania wycieczek i wędrówek[27].

Obok pisarzy, poetów i malarzy, rejon Zakopanego zaczął być odwiedzany przez wysokich urzędników, oficerów i przedstawicieli arystokracji. Do czołowych propagatorów walorów Zakopanego należeli również Walery Eliasz Radzikowski, autor wydanej w 1870 r. pracy *Ilustrowany przewodnik do Tatr, Pienin i Szczawnicy,* a także Jan Ignacy Kraszewski.

Moda na pobyt w Zakopanem, sprawiła, że w 1899 r. liczba odwiedzających wzrosła do 5013, a w 1901 r. wyniosła już 8518 osób. Rozwój funkcji turystycznej w Zakopanem spowodował m. in. pojawienie się licznych lokalnych czasopism, które poświęcone były głównie opisom przyrody tatrzańskiej i folklorowi podhalańskiemu. Prężna działalność Towarzystwa Tatrzańskiego polegała m. in. na budowaniu schronisk, działalności naukowej oraz propagowaniu idei uprawiania turystyki i czynnego wypoczynku. Towarzystwo Tatrzańskie zajmowało się również budowaniem w górach infrastruktury turystycznej. Podobne działania podejmowały organizacje istniejące we Lwowie w Beskidach Wschodnich, dzięki czemu do 1914 r. w galicyjskiej części Karpat było łącznie 13 schronisk[28].

W tym momencie warto nieco więcej uwagi poświęcić również społecznemu ruchowi turystycznemu na ziemiach polskich w okresie zaborów. Wówczas społeczeństwo polskie pozbawione było własnej państwowości, a ewentualne działania zmierzające do powołania struktur narodowych również w zakresie

[26] A. K o w a l c z y k, *Geografia turyzmu*, s. 81.
[27] T. Ł o b o ż e w i c z, G. B i e ń c z y k, *Podstawy turystyki*, s. 22.
[28] A. K o w a l c z y k, *Geografia turyzmu*, s. 82.

turystyki natrafiały na opór zaborców. W związku z tym ruch turystyczny w Polsce miał specyficzne znaczenie, był demonstracją patriotyzmu, co spotykało się z restrykcjami ze strony zaborców. Jedynie w zaborze austriackim wydarzenia połowy XIX wieku (m. in. Wiosna Ludów) spowodowały nadanie Polakom ograniczonej autonomii. W związku z tym w zaborze austriackim władza lokalna znalazła się w rękach Polaków W drugiej połowie XIX wieku wykształciła się tutaj liczna warstwa średniej inteligencji, która z polskimi ośrodkami uniwersyteckimi w Krakowie i Lwowie, kontynuowała tradycje narodowe a także chłonęła dorobek myśli i praktyki europejskiej, a nawet Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej.

Polska turystyka posiada głębokie, narodowe korzenie. Przykładem jest Komisja Edukacji Narodowej, naczelny ogólnopaństwowy urząd, która doceniła rolę wycieczek krajoznawczych w wychowaniu młodzieży. Nauczyciele organizowali wówczas na lekcjach wychowania cielesnego, wiele wycieczek, niekiedy połączonych ze zbieraniem ziół leczniczych. Dużą rolę w popularyzacji krajoznawczych wędrówek odegrali filomaci. Nikt lepiej nie opisał krajobrazu Litwy jak Adam Mickiewicz w „Panu Tadeuszu" . Popularyzowaniu wędrówek połączonych z krajoznawstwem, sprzyjał rozwijający się wtedy w Europie romantyzm, który to wprowadzał do sztuki krajobraz i folklor, przyczyniając się w dużym stopniu do pogłębienia zainteresowań procesem poznania.

Innymi znanymi postaciami, które przyczyniły się do rozwoju turystyki w Polsce byli Zygmunt Gloger, etnograf i współorganizator oraz jeden z kierowników Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego oraz Walery Goetel, geolog, profesor Akademii Górniczej w Krakowie i jej rektor. Ten ostatni zajmował się m. in. budową geologiczną Tatr. Był prekursorem nauki o ochronie środowiska, a także współtwórcą programu parków narodowych w Tatrach, Pieninach i Babiej Góry. Znany był jako taternik, działacz taternictwa oraz ochrony przyrody. Jednym z najbardziej zasłużonych dla rozwoju polskiego krajoznawstwa i turystyki okazał się Mieczysław Orłowicz, współtwórca polskiej turystyki zespołowej, założyciel i prezes Akademickiego Klubu Turystycznego we Lwowie, współzałożyciel Galicyjskiego Towarzystwa Tatrzańskiego, autor licznych publikacji zakresu turystyki.

Ruch turystyczny nabrał dużego rozmachu na terenie zaboru austriackiego. Wynikało to nie tylko z kontynuacji tradycji ale również z usługowego charakteru gospodarki miasta Krakowa, nastawionej na zaspokajanie przede wszystkim potrzeb odwiedzającego go ziemiaństwa i bogatych mieszczan, korzystających z uzdrowisk karpackich, Zakopanego oraz zwiedzających miasto[29].

W drugiej połowie XIX wieku ruch turystyczny w Polsce zaczął przybierać zorganizowane formy. Urzeczywistnieniem tego było utworzenie w 1873 r., Galicyjskiego Towarzystwa Tatrzańskiego z siedzibą w Krakowie. Jego statuto-

[29] J. G a j, *Zarys historii turystyki w Polsce*, s. 35 – 38.

wym celem było badanie i zwiedzanie Tatr, Pienin i Karpat, ochrona zwierząt górskich oraz wspieranie przemysłu górskiego. Popularność Zakopanego wzrosła dzięki działalności m. in. ks. Józefa Stolarczyka, który w 1848 r. utworzył tam parafię oraz wspomnianego Tytusa Chałubińskiego, lekarza i przyrodnika, jednego z pionierów taternictwa, badacza przyrody tatrzańskiej. Towarzystwo Tatrzańskie organizowało ruch turystyczny także w okresie zimowym. Sekcja narciarska tej organizacji została utworzona w kwietniu 1907 r., jako Zakopiański Oddział Narciarzy Towarzystwa Tatrzańskiego. Następnie jej nazwę zmieniono na Zakopiański Oddział Narciarzy Towarzystwa Tatrzańskiego, a w 1911 r. na Sekcję Narciarską Towarzystwa Tatrzańskiego.

Innym ośrodkiem turystyki obok Krakowa i Zakopanego na ziemiach polskich był Lwów. Utworzono tutaj Akademicki Klub Turystyczny, któremu od 1907 r. przewodniczył M. Orłowicz. Współpracowali z nim m. in. Kazimierz Meyer i Roman Kordys. We Lwowie popularne były wśród studentów zbiorowe wycieczki w bliższe i dalsze, atrakcyjne okolice miasta oraz w Karpaty, Beskidy lub Tatry. Wyjeżdżano także nad morze, np. w 1908 r. turystyczny wyjazd zorganizowany przez M. Orłowicza wiódł trasami na ziemiach zaboru pruskiego, m. in. przez Poznań.

W Zaborze Pruskim propagatorem turystyki był parlamentarzysta Kazimierz Kantak, taternik alpinista, od 1876 r. członek Towarzystwa Tatrzańskiego. Inni znani ludzie zasłużeni dla turystyki to Andrzej hr. Zamoyski, Adolf Dobrzyński z Rożnowa i Emilia Mielżyńska z Iwna. W zaborze Pruskim polski ruch turystyczny miał charakter bardziej ograniczony, głównie ze względów politycznych. Na stosunkowo szeroką skalę działały niektóre organizacje do których należały przede wszystkim towarzystwo Gimnastyczne „Sokół", jak i towarzystwa wioślarskie oraz kluby sportowe. Organizacje te w dość szerokim zakresie rozwijały turystykę, szczególnie pieszą w celach krajoznawczych, a także turystykę wodną.

Ruch turystyczny uległ znacznej intensyfikacji dzięki założeniu w 1913 r. Towarzystwa Krajoznawczego w Poznaniu oraz dzięki powstaniu pierwszych drużyn skautowych. Rozwojowi turystyki służyło również powstanie w 1909 r. w Poznaniu – Jeżycach Towarzystwa Wycieczkowego. Organizowało ono wycieczki i odczyty o tematyce krajoznawczej. Działało do 1918 r. [30].

Zakończenie

Okres prekursorski w Polsce trwał do roku 1873. W czasie jego trwania głównymi celami podróży były głównie obiekty religijne i uzdrowiska.

Właśnie za początek rozwoju turystyki w dzisiejszym tego słowa znaczeniu uznaje się 1873 r. W tym roku powstało Galicyjskie Towarzystwo Tatrzańskie,

[30] J. G a j, *Zarys historii turystyki w Polsce*, s. 39 – 42.

w 1919 roku przemianowane na Polskie Towarzystwo Tatrzańskie. Zajmowało się ono organizacją szlaków, schronisk i spisów zabytków na terenie polskich gór. Tatry odegrały sporą rolę w rozwoju turystyki w obecnym rozumieniu[31].

Podsumowując należy zauważyć, że okres prekursorski polskiej turystyki przebiegał ze zmienną dynamiką. Początki turystyki należy wiązać z przyjęciem chrztu i powstaniem państwa polskiego, a co za tym idzie pojawieniem się podróży w celach pielgrzymkowych do miejsc kultu religijnego. W późniejszym okresie dało się zauważyć również tendencję podróżowania w celach naukowych, zdobywania wiedzy na europejskich uniwersytetach. Podróże odbywano również w celach handlowych. Podróżowanie w celach rozrywkowych należało do rzadkości. Sytuacja ta uległa zmianie pod koniec XVI w. i na początku XVII w., kiedy to pojawiły się pierwsze opracowania zawierające wskazówki dotyczące podróżowania, budowano nowe drogi i uruchomiono połączenia pocztowe. Wszystko to wpływało pozytywnie na rozwój turystyki, również poznawczo – przyjemnościowej. Modne stały się także podróże za granicę.

Tendencje te zostały zahamowane w XVII w. przez pojawienie się u polskiej szlachty niechęci do „tego co obce". Sytuacja zmieniła się w drugiej połowie XVIII w. kiedy to działalność m. in. Komisji Edukacji Narodowej przyczyniła się do podniesienia poziomu umysłowego szlachty i wzrostu zainteresowania podróżami również za granicę. Wzrost zainteresowania turystyką poznawczą w XIX w. był w dużej mierze efektem działalności twórczej m. in. Stanisława Staszica i Juliana Ursyna Niemcewicza oraz działalności Towarzystwa Tatrzańskiego.

Nie można pominąć również znaczenia dla rozwoju turystyki w Polsce elementów patriotycznych. Na ziemiach okupowanych przez zaborców ruch turystyczny był demonstracją patriotyzmu i okazją do przekazywania wiedzy o ojczyźnie.

Reasumując można stwierdzić, że rozwój turystyki w Polsce był ściśle związany z wydarzeniami politycznymi i społecznymi. W dużej mierze posiadał on wymiar religijny i patriotyczny.

Beginnings of tourism in Poland

Summary

The aim of this article is to present in a way as short and concise as possible the beginnings of tourism in Poland. This publication consists of four parts. It starts with an introduction, which presents the importance of tourism as a social phenomenon and the division of Polish tourism into particular stages of its development.

The second part, entitled "**Tourism in old Poland"**, covers the discussion of the

[31] http://pl.wikibooks.org.

most important historical events and facts which influenced the appearance of the phenomenon of travelling in old Poland.

In part three, entitled "**Tourism in Poland in the 18th and 19th century",** the birth of tourism in Poland, in the modern meaning of this word, is presented. It depicts the factors influencing the growth of tourist traffic and those that caused its deep crisis in particular years.

The fourth part constitutes the conclusion, including the summary of the publication as well as comments and conclusions resulting from the analysis of the birth of tourism in old Poland. The basic conclusion is presented there, namely, that the beginnings of tourism in Poland were closely related to the political and social events. They had a religious and patriotic dimension.

Transl. by Jacek Kraś